

Een kwestie van macht?

*De relatie tussen de wetgeving op het openbaar gedrag en de ontwikkeling van de Utrechtse stadssamenleving in de zestiende en zeventiende eeuw**

Llewellyn Bogaers

Inleiding

In de zestiende eeuw voltrekt zich in West-Europa een breuk in de beleving en aanvaarding van de tot dan gebruikelijke cultuurpatronen¹. Overtuigend komt dit tot uitdrukking in de veranderingen die zich in de diverse vormen van openbaar gedrag voordoen. Ten dele vloeit deze ontwikkeling voort uit verschijnselen die al in aanleg in de Westeuropese samenleving zichtbaar waren, zoals het streven naar centralisatie en de daarmee gepaard gaande bureaucrativering en monopolisering van het bestuurlijk, gerechtelijk en militair apparaat, ten dele uit nieuwe maatschappelijke tendensen, zoals de versnelde commercialisering van de samenleving alsook de opkomst van het protestantisme. Door de veranderingen in de politieke, sociaal-economische en godsdienstige verhoudingen komen ook het openbare en sociale leven in een nieuw perspectief te staan.

Aan de hand van de wetgeving op het openbaar gedrag in de Utrechtse stadsgemeenschap tussen 1528 en 1713 zal geschetst worden hoe dit proces aldaar in zijn werk is gegaan. Als begindatum is 1528 gekozen, omdat zich sindsdien in Utrecht grote maatschappelijke veranderingen hebben voorgedaan. Onder meer ging men een nieuwe koers varen ten aanzien van het sociaal-culturele leven. Het eindjaartal 1713 is op vrij willekeurige gronden gekozen. Dan worden in Utrecht de vredesonderhandelingen gevoerd ter afsluiting van de Spaanse successie-oorlogen. De grote tijdsspanne die het onderzoek omvat, komt voort uit de wens een lange reeks van gegevens te verzamelen op basis van één bron en beperkt tot één stad: de wetgeving van

* Dit artikel is een verkorte versie van een doctoraalscriptie bij de afdeling Economische en Sociale Geschiedenis van de RUU, getiteld: '*Een kwestie van macht? Onderzoek naar de trend in de wetgeving aangaande rituele en sociale ontmoetingen in de stad Utrecht in de periode 1528-1713*'.

¹ Het begrip 'cultuurpatronen' wordt in dit artikel operationeel en dialectisch gehanteerd, d.w.z. dat gestreefd wordt naar een reconstructie van de verhouding van de diverse bevolkingsgroepen in een bepaald tijdsbestek tot de sociale en natuurlijke omgeving, zoals uitgedrukt in rituelen, symbolen, sociaal-culturele waarden en omgangsvormen. Er wordt van cultuurpatronen (meervoud) gesproken, omdat er in een hiërarchisch gestructureerde samenleving, zoals ook het zestiende- en zeventiende-eeuwse Utrecht er een was, meerdere manieren mogelijk zijn om zich tot de samenleving te verhouden.

de stad Utrecht inzake het openbaar gedrag, voorzover het betrekking heeft op ritueel² én/of vermaak op straat, in de buurtgemeenschap en in de kerk, en opgetekend is in de Utrechtse plakkaatboeken³.

Alvorens op de gegevens van deze wetboeken in te gaan zal eerst een beknopt beeld gegeven worden van de geschiedenis van de stad Utrecht, waarbij vooral aan die ontwikkelingen en gebeurtenissen aandacht wordt besteed die van een sociaal spanningsveld getuigen. Dit om enigszins inzicht te krijgen in de verhoudingen in de Utrechtse stadsgemeenschap tussen 1528 en 1713. In de conclusie wordt getracht een verband te leggen tussen de politieke en religieuze ontwikkelingen in de stad enerzijds en de regulering van het openbaar gedrag anderzijds.

De geschiedenis van de stad Utrecht in vogelvlucht

In de geschiedenis van de stad Utrecht wordt in het begin van de zestiende eeuw op bestuurlijk niveau een breuk zichtbaar: in 1528 wordt Utrecht in het Habsburgse rijk opgenomen. Karel V verklaart dan dat de stadhouder in zijn naam het recht heeft om het stadsbestuur, bestaande uit schout, schepenen, burgemeesters, raadsleden en cameraars, samen te stellen en te benoemen. Hiermee komt aan het, althans in naam, democratische zelfbestuur van de stad een einde. Met dit besluit immers worden de gilden de politieke rechten ontnomen die zij sinds de Gildenbrieven van 1304 en 1341 hadden, namelijk om uit hun midden via getrapte verkiezingen de leden van de drie raden of regeringscolleges⁴ te kiezen. In de praktijk echter had de toenmalige stedelijke elite⁵ die door deze Gildenbrieven buitenspel gezet was al snel terrein terug weten te winnen door lid van een gilde te worden en zo verkiesbaar te zijn voor invloedrijke posities⁶. Bovendien bleef het

² Overeenkomstig de opvatting van E. Leach dat een ritueel geen feitelijk gegeven is, maar een analytisch concept en derhalve operationaliseerbaar, worden in dit artikel rituelen als dynamische, sociale processen beschouwd. Dit betekent dat elke handeling zowel een instrumenteel-technisch aspect kent, in de zin dat iets gedaan wordt, alsook een esthetisch-communicatieve component: met de handeling wordt iets uitgedrukt, en wel de relatie van de betrokkene(n) tot de natuurlijke en sociale omgeving. Vgl. Edmund Leach, *Ritual*. [In:] *International Encyclopedia of the Social Sciences*, 1968, p. 520-526.

³ Alle plakkaatboeken zijn afkomstig uit het *Groot Utrechtsch Plakkaatboek*, deel I en III, verzameld door Johan van de Water, uitgegeven door Jacob van Poolsum te Utrecht in 1729. De plakkaatboeken zijn ondermeer bij de Gemeentelijke Archiefdienst van Utrecht te raadplegen. In de literatuurverwijzingen zullen de plakkaatboeken voortaan afgekort worden tot GUP.

⁴ Deze drie raden waren: de Raad, de Schepenbank en het College der Oudermannen.

⁵ De stedelijke elite bestond sinds de twaalfde eeuw uit de aristocratie en een nauw aan hen gelieerde groep van gegoede burgers, kooplieden en grootgrondbezitters. Ondanks de Gildenbrieven werd uit deze groepering de Utrechtse stadsregering gerecrueteerd.

⁶ Zie I. Vijlbrief, *Van anti-aristocratie tot democratie*. Amsterdam 1957, p. 29-31.

schepenambt aan haar voorbehouden. In het stadsbestuur had deze groepering – ook vóór 1528 – een belangrijk aandeel en het is uit haar gelederen dat de toenmalige stadhouder van Karel V, de graaf van Hoogstraten, zijn bestuurders kiest. Zo wordt met de inlijving van de stad Utrecht het aristocratiseringsproces aldaar nu ook officieel begunstigd.

In samenwerking met de stadselite wordt sindsdien de centrale positie van de overheid versterkt. Dit proces wordt ook in Utrecht gekenmerkt door een reorganisatie van het bestuurlijk, militair en gerechtelijk apparaat, waarvan het zwaartepunt bij de overheid komt te liggen. Zo wordt de plaatselijke burgerwacht, die tot dan door de gilden georganiseerd werd, opgeheven en moeten de wapens worden ingeleverd (1528). In 1530 wordt een provinciaal gerechtshof ingesteld dat als overkoepelend orgaan van alle gerechtelijke instanties van stad en gewest fungeert en dat door uniformering van rechtsregels op basis van het Romeinse recht, niet langer van het gewoonterecht, een grotere rechtszekerheid bedoelt te bieden. Daarnaast roept de keizerlijke, later koninklijke overheid sinds 1531 de gerechtelijke instanties in de Nederlanden er herhaaldelijk toe op, de plaatselijke 'coutumen en usantien' op schrift te stellen. De codificatie van het strafrecht krijgt door de gebrekkige medewerking eerst in de Criminele Ordonnantien van 1570 haar beslag.

De grotere greep die de overheid in naam van de landsheer op de regulering van de samenleving krijgt, vormt een vrij drastische inbreuk op de traditie: de gilden, waarin met name 'de kleine burgerij', de klasse der handwerkslieden, een spreekbuis vond, verliezen hun politieke en militaire invloed en mogen alleen hun economische functie behouden, zij het met beperkende bepalingen ten aanzien van het recht op vergadering. Symbool wordt de ontronning van de gilden uitgedrukt in de verordening de gildeboeken op het stadhuis in te leveren (1528).

Dat de overheid met deze maatregelen de intentie had de samenleving te ordenen en inzichtelijker te maken, spreekt uit een plakkaat van 1550 tot herziening van het rechtssysteem, waarin over het oude rechtssstelsel gezegd wordt dat het onoverzichtelijk was en derhalve vaak tot langdurige procedures aanleiding gaf. De nieuwe wetgeving bedoelt dit te corrigeren teneinde bij te dragen 'totter welvaart van der Justitie, ruste ende onderhoudenisse onser voorsz. Stad ende Vryheyt van Utrecht, ende dat onse ondersaten en inwoonende aldaer geregeert en getracteert werden in goede Policye, met korte expeditie van Justitie'⁷.

In de nieuwe situatie beperkt de overheid zich niet alleen tot een reorganisatie van het bestuurlijk apparaat, ook de – historisch gegroeide – identiteit van de stedelingen wordt aangetast: de opheffing van de burgerwacht raakte het zelfbewustzijn van de leden, de 'St.Meertensmannen', zo genoemd naar de patroonheilige van de stad. Dat de overheid zich van deze

⁷ Ordonnantie d.d. 5-7-1550, GUP III, p. 340.

identificatie bewust was, blijkt uit een keizerlijk bevel van 1528 tot verwijdering van de beeltenis van St. Maarten uit het stadswapen en -vaandel. Ook moesten de beeltenissen van de bisschoppen, als voormalige wereldlijke bestuurders van het Sticht, van de gevel van het stadhuis worden verwijderd (1537). Dat de overheid beducht is voor Utrechts opstandige traditie komt misschien nog het meest pregnant tot uitdrukking in de snelle oprichting van een dwangburcht, het kasteel Vredenburg, dat al in 1529 gebruiksklaar is. Vanaf 1531 worden er maatregelen uitgevaardigd die het openbaar gedrag van de Utrechters bij kermissen en buurmaaltijden in banen moet leiden. Door middel van plakkatens en de instelling van de inquisitie (in Utrecht in 1545) dient de eenheid van godsdienst gewaarborgd te blijven.

Op de lange duur blijft dit beleid niet zonder maatschappelijke reactie. De godsdienstkwestie bundelt de diverse lagen van verzet. In 1566 vindt in Utrecht de Beeldenstorm plaats en ziet het stadsbestuur zich gedwongen de protestanten een zekere mate van godsdienstvrijheid toe te staan.

Onder het bewind van de hertog van Alva wordt scherp op deze concessies gereageerd: in 1570 worden Staten en Raad van Utrecht wegens majesteitsschennis veroordeeld. De Staten van Utrecht worden geschorst; hun functies worden door het Hof van Utrecht waargenomen, een orgaan dat onder auspiciën van de absolutistische overheid tot stand gekomen is⁸. De Raad mag zijn taak voortzetten, vooral in verband met de financiering van de inkwartiering van tien, later achttien vendels Spaanse soldaten. Het zijn deze maatregelen, nog aangescherpt door de inbeslagneming van onder meer de stedelijke charters (1572) en de dreigende muiterij van de ingekwartierde Spaanse troepen, die Utrecht tot waakzaamheid prikkelen: in 1572 wordt door de toenmalige stadhouder, de graaf van Bossu, de burgerwacht weer opgericht. In 1576 sluit Utrecht zich bij de opstandige gewesten aan door ondertekening van de Pacificatie van Gent. In 1577 worden de Spanjaarden uit Utrecht verdreven. In het beleg van het kasteel Vredenburg had de burgerwacht een belangrijke rol gespeeld.

Overeenkomstig de bepalingen van de Pacificatie van Gent wordt Willem van Oranje dan weer stadhouder over Utrecht, maar niet voordat er een pacificatieverdrag gesloten is. Belangrijke punten uit dit akkoord zijn dat de stadhouder het recht krijgt de Utrechtse magistratuur op voordracht van zowel de zittende raad als zichzelf te benoemen. De katholieke godsdienst blijft onverkort gehandhaafd. In het formuleren van dit verdrag hebben met name de burgerhoplieden, de aanvoerders van de burgerwacht, een leidende rol gespeeld. In november 1577 wordt de nieuwe raad benoemd: twee-derde van de zittende magistratuur wordt naar huis gestuurd. De weg ligt open voor politieke en godsdienstige vernieuwingen. In 1580 wordt de uitoefening van de katholieke godsdienst verboden.

⁸ Deze maatregel zet de Staten van Utrecht buitenspel in de onderhandelingen die rond het invoeren van een nieuw belastingstelsel in de Staten Generaal werden gevoerd.

Na de dood van Willem van Oranje (1584) laait de politieke strijd tussen de stedelijke elite en de huidige bestuurders, waaronder burgerhoplieden, de spreekbuis van de 'kleine burgerij', weer op. De patriciërs komen met het voorstel van een erfraad, wat de afschaffing van de jaarlijkse magistraatskeuze inhoudt ten gunste van een lidmaatschap voor het leven. Zonder toestemming van de Staten van Utrecht brengen zij dit in 1585 in praktijk, wat tot zodanige onrust in de stad aanleiding geeft, dat de toenmalige stadhouder, de graaf van Nieuwenaar en Meurs, de wet verzet naar de termen van het satisfactieverdrag van 1577.

In diezelfde tijd lag er – op 'nationaal' niveau – de kwestie van de soevereiniteit. In dit verband wordt koningin Elisabeth van Engeland benaderd, die de soevereiniteit niet accepteert, maar wel haar luitenant-generaal, de graaf van Leicester, met een leger stuurt. Deze vestigt zich in Utrecht. Daar krijgt hij met name van de calvinisten steun, die, aldus Vijlbrief, 'ook anti-Hollands waren en daarmee de natuurlijke bondgenoten voor Leicester, die als Engelsman de Hollandse handel wilde inperken'⁹. De Leicesterse tijd kenmerkt zich door een grote politieke invloed van de geradicaliseerde calvinistische burgerij, die een afkeer had van adel en aristocratie, van katholicisme, van rekkelijkheid, van Holland, en van vrijhandel. Door de radicale maatregelen die zij nemen, komen zij zowel in Utrecht als op landelijk niveau in steeds groter isolement te staan. Uiteindelijk moeten zij eind 1587 het veld ruimen. In deze periode heeft een versnelde protestantisering van de stad plaatsgevonden. Dat één en ander niet zonder sociale onrust geschied is, zullen wij verderop zien¹⁰.

Vanaf 1588 tot 1618 zitten er in Utrecht weer magistraten uit de stedelijke elite op het kussen. Deze bestuurders zijn aristocratisch, rekkelijk, en Hollands-gezind. Dat deze magistraat vast in het zadel zit, blijkt uit de volgende maatregelen: in 1590 wordt bepaald dat de magistraatskeuze door de stadhouder geschiedt, maar alleen op voordracht vanuit het zittend stadsbestuur en met inachtneming van het advies van de Staten van Utrecht, waarin de adel een overheersende positie inneemt. In 1593 vindt er een kerkordening plaats, waarbij de gereformeerde kerk aan het overheidsgezag onderworpen wordt. In datzelfde jaar wordt de burgerwacht gezuiverd. In 1598 mislukt een nieuwe poging tot het instellen van een erfraad. En ook al is de sociale onrust in de stad groot, ondermeer ten gevolge van een toenemende belastingdruk in verband met de oorlog met Spanje, toch leidt dit alles niet tot sociale onlusten. Ook deze bestuursperiode blijft echter niet gevrijwaard van sociale onrust. In 1610 komen de belangentegenstellingen tussen de regentenklasse en de brede laag van de bevolking tot een uitbarsting. Kwesties die aan dit conflict ten grondslag

⁹ I. Vijlbrief, *op. cit.*, p. 57.

¹⁰ Zie bijlage 1, categorie 3, en de bespreking van de wetgeving met betrekking tot gedragingen op de openbare weg.

liggen, zijn de onvrede over het overwicht van adel en patriciaat in de Raad en Staten van Utrecht, over de begunstiging van de industrie op het platteland (waar de stedelijke reguleringen en accijnzen omzeild worden en dus een goedkoper produkt wordt afgeleverd), alsook over de handhaving van het verbod op de uitoefening van de katholieke godsdienst en daarmee de uitsluiting van katholieken van openbare functies. In 1610, tijdens een rustpauze in de oorlog met Spanje, bundelen de ontevreden groeperingen hun krachten: op 21 januari dwingen de gewapende burgervendels de magistraat tot aftreden en worden er onder leiding van de burgerhoplieden verkiezingen gehouden. Op last van Maurits wordt de nieuwe magistraat vier dagen later beëdigd. De Staten-Generaal zijn echter niet van zins een dergelijk eigenmachtig optreden van onderaf te dulden en besluiten tot een gewapende interventie die in maart plaats vindt. Utrecht moet zich overgeven. De vroegere magistraat wordt in functie hersteld, de burgerwacht gezuiverd en gereorganiseerd: de leiding komt nu in handen van de magistraat.

In 1617-1618 spitsen de tegenstellingen tussen Maurits en de Staten-Generaal aan de ene kant en de Staten van Holland en van Utrecht aan de andere kant zich toe. De Utrechtse magistraat neemt waardgelders in dienst, die echter door Maurits afgedankt worden (1618). In Utrecht wordt de wet verzet: de invloed van de adel in Staten en Raad wordt beknot, de rekkelijken worden vervangen door preciezen en de erfraad wordt ten langen leste ingesteld. Deze rechtzinnige magistraat, die ook uit de stedelijke elite gerecrueteerd wordt, maakt vanaf 1618 tot 1651 de regering uit. In 1618-1619 vindt de Dordtse synode plaats.

Tijdens het eerste stadhoudersloze tijdperk (1651-1672) zit er weer een vrijzinnige, Hollands-gezinde en, uiteraard, aristocratische magistraat op het kussen. Ook nu is er weer sprake van sociale onrust. De kwestie spitst zich ditmaal toe op het vruchtgebruik van de voormalige katholieke kerkelijke goederen en een aantal theologische kwesties. Predikanten, waaronder Voetius, en 'volk' staan tegenover de magistraat. De spanning loopt zo hoog op dat de Staten van Utrecht zich genoodzaakt zien Holland om troepen te vragen. Tot een gewapend conflict komt het niet. Wel worden een aantal predikanten, maar niet de machtige Voetius, verbannen.

Na de Franse bezetting (1672-1673) herstelt Willem III het stadhouderschap (1674-1703). Een rechtzinnig-aristocratische magistraat komt nu weer aan het bewind. De stadhouder voorziet nu in vacatures zonder voordracht vanuit de vroedschap.

Tijdens het tweede stadhoudersloze tijdperk (1703-1747) is de regering in handen van een rekkelijke, aristocratische vroedschap.

De wetgeving op openbaar gedrag

Inventarisatie van de Utrechtse plakkaatboeken over de periode 1528 tot

1713 leverde 512 voor ons doel bruikbare plakكاتen op, inclusief de heruitgaven. Een niet te onderschatten probleem was hoe dit omvangrijke materiaal toegankelijk en hanteerbaar te maken. Uiteindelijk is dit opgelost door de plakكاتen te ordenen naar criteria die in het materiaal besloten lagen: op basis van de traditie van de overgeleverde gebruiken en van de sociale en/of ruimtelijke structuur waarbinnen het hier bestudeerde openbaar gedrag zich afspeelde, is het materiaal in de volgende categorieën onderverdeeld:

- Ia - zondagsviering en kerkelijk erkende feestdagen;
- Ib - openbare feesten van voorreformatorische oorsprong, zoals St. Paulus' bekering, vastenavond, de meiviering, pasen, pinksteren, St. Jan, St. Maarten, St. Nicolaas, kerstmis en oudjaar, maar alleen beschouwd naar de niet-kerkelijke, rituele aspecten ervan, zoals de ommevang, de brood- en koekvormen en -soorten, de vuren;
- II - sociaal verkeer in besloten verband dat zich volgens een voorgeschreven patroon in een omschreven structuur van tijd en ruimte voltrekt, al dan niet rond hoogtijdagen in de sociale sfeer, zoals buurmaaltijden, buur-, dans- en jongspelen¹¹, begrafenis, kermis en jaarmarkt, gedrag in de kerk en op gewijde plaatsen (kerkhof en kerkplein);
- III - gedragingen op de openbare weg of aan het water: wandelen, spelen, vechten, zwemmen, baldadigheid, enz.

De plakكاتen werden chronologisch naar categorie geordend (zie bijlage 1) en gerubriceerd naar onderscheiden aandachtspunten: datum van uitgifte, onderwerp, motivatie, doelgroep, plaats en tijd, sancties. De aldus verkregen gegevens werden vervolgens per decennium geteld en in tabel c.q. in grafiek gebracht. Het respecteren van de chronologie bleek een systematische ingang te bieden om zowel een indruk te krijgen van de fasering van de wetgeving, alsook om het veelomvattende materiaal in de eigen historische context te plaatsen. Deze bewerking leverde namelijk een aantal uiteenlopende grafische voorstellingen op, die na kennisneming van de betreffende traditie en van de sociale functie en betekenis van elk van deze vormen van openbaar gedrag zijn geanalyseerd en geïnterpreteerd in relatie tot de

¹¹ 'Jongspelen' - de jongspelen vinden voornamelijk plaats ter gelegenheid van de jaarmarkt. Tijdens deze bijeenkomst, die meestal in een besloten ruimte plaats vindt, hebben jonge mannen en vrouwen de gelegenheid elkaar te ontmoeten: er wordt plezier gemaakt, gedanst, gedronken, etcetera. Dat zich via dit kader ook sociale gewelddadigheden kunnen manifesteren beschrijft Natalie Z. Davis in 'Rites of violence' in haar boek *Society and culture in early modern France*, Stanford, 1979, met name p. 168, p. 182-187.

ontwikkelingen die de stad Utrecht op politiek en religieus terrein doormaakte¹².

De kerkelijke feestdagen

De tabel en grafiek in bijlage 1 geven de ontwikkeling van de wetgeving in de tijd weer. Met betrekking tot deze categorie, de verordeningen op de viering van de zondag en de kerkelijk erkende feestdagen, laten zij zien dat wetgeving eerst goed op gang komt sinds 1590. De ontwikkeling bereikt een hoogtepunt tussen 1620 en 1630 en neemt daarna gestadig af, met nog een opleving tussen 1650 en 1660. Worden deze gegevens aan de verschillende bestuursperiodes gerelateerd, dan blijkt dat het streng-calvinistische bewind verantwoordelijk is geweest voor de eerste wetgeving. De rekkelijke magistraat heeft deze wetgeving eveneens ter hand genomen en kwantitatief gezien in dezelfde mate als haar precieze opvolgers zullen doen. Sinds 1651 neemt de overheidsbemoeyenis af, om na 1703 – het laatste plakkaat dateert van 1687 – zelfs helemaal niet meer voor te komen (zie bijlage 2, tabel en grafiek II).

De plakkaaten hebben alle het openbaar gedrag op de zondag en de kerkelijke feestdagen tot onderwerp. Toch valt deze algemene karakterisering nader te preciseren. Een deel van de wetgeving heeft uitsluitend betrekking op commerciële activiteiten. Een duidelijk te onderscheiden rubriek is de oproep tot het niet uitoefenen van nering en ambacht op zondagen. Ook de eigenaars of huurders van café's en van dans- en sport-scholen of -lokalen wordt verzocht de zaak op deze dagen niet te openen, althans niet tijdens de hoogmis¹³. Een ander deel van de wetgeving richt zich specifiek op allerlei vormen van laakbaar openbaar gedrag, die dan ook bij naam en toenaam genoemd worden (voor een overzicht zie bijlage 2, tabel IIa).

Uit de specificering en fasering van de wetgeving naar de rubrieken 'commerciële activiteit' of 'openbaar gedrag' blijkt dat ook de overheid dit onderscheid gemaakt heeft (zie bijlage 2, tabel II en grafiek IIb). Tot 1619 hebben de plakkaaten vrijwel uitsluitend betrekking op de verplichte winkelsluiting op de kerkelijke feestdagen, zoals nieuwjaarsdag, Goede Vrijdag

¹² Volgens specialisten op het gebied van de Utrechtse stadsgeschiedenis (J.E.A.L. Struick, I. Vijlbrief en S. Muller Fzn) maakt Utrecht in de zestiende en zeventiende eeuw geen bijzondere economische ontwikkeling door. Voor een groot deel blijft het productiesysteem op gildenleest geschoeid. De elite is niet geneigd te investeren in de economische expansie van de stad. Zo verleent zij herhaaldelijk geen medewerking aan het plan de toegang tot de stad te verbeteren door nieuwe grachten te graven. Argumenten die dan gehanteerd worden zijn dat de grondprijs in waarde daalt en dat de kosten te hoog zijn. (Zie J.E.A.L. Struick, *Utrecht door de eeuwen heen*. Utrecht 1968, p. 206). De handwerkslieden zelf staan een protectionistische handelspolitiek voor (J.E.A.L. Struick, *op.cit.*, p. 196, p. 202).

¹³ Bijv. het plakkaat d.d. 7-10-1531, GUP I, p. 413-14 en 23-12-1587, GUP III, p. 453-54.

en Hemelvaart¹⁴ en op de verplichte openstelling van winkels op voormalige katholieke feestdagen¹⁵; slechts een enkel plakkaat brengt het gedrag op zondag ter sprake¹⁶. Overigens sluiten de verordeningen uit de beginperiode van het protestantisme in Utrecht qua onderwerp geheel aan bij de Middeleeuwse traditie: ook toen gold een verbod tot herbergbezoek na de kerkdienst en waren nering en ambacht op zondag verboden¹⁷.

In 1602 komt een nieuwe fase in de wetgeving op gang. Het toen uitgevaardigde plakkaat bevat niet alleen een verbod van enige commerciële activiteit of van spelletjes op straat, maar behelst ook zaken die buiten de directe sfeer van de zondagsviering vallen: verbodsbepalingen op mommen¹⁸, op buur- en dansspelen alsook op het uithangen van en het zingen en dansen onder de meikrans¹⁹. De tendens tot verordeningen die op vormen van openbaar gedrag en van sociaal verkeer gericht zijn, zet zich sinds 1620 versterkt voort. De besluiten van de Synode van Dordrecht (1618-1619) zullen hierop ongetwijfeld van invloed zijn geweest. Na 1640 gaan bepalingen van deze aard zelfs de boventoon voeren en raakt de wetgeving met betrekking tot commerciële activiteiten op de achtergrond.

Met betrekking tot de ontwikkeling in reikwijdte die de wetgeving in deze sector doormaakt, valt te constateren dat de protestantse overheid aanvankelijk voortborduurde op een reeds bekend patroon en dat eerst na vele jaren van protestants bestuur, en na de Synode van Dordrecht, de armslag van de regering groter wordt. In dit verband moet de machtsvraag gesteld worden. Blijkbaar heeft een wetgeving die verder gaat dan alleen bepalingen betreffende winkeltijden en die ook aspecten van openbaar gedrag en van sociaal verkeer wil omvatten, een klimaat nodig waarin dergelijke uitspraken in principe aanvaardbaar zijn. Zo is het bijvoorbeeld opmerkelijk dat wetgeving in deze categorie tijdens het eerste stadhoudersloze tijdperk vrijwel uitsluitend betrekking heeft op openbaar gedrag. Daar is door deze zogenaamde rekkelijke magistraat in een korter tijdsbestek zelfs meer nadruk op gelegd dan door de preciezen uit de bestuursperiode ervoor (zie bijlage 2, tabel II en grafiek IIb). Het grote aantal rubrieken ten

¹⁴ M.b.t. nieuwjaarsdag het plakkaat d.d. 31-12-1591, GUP III, p. 462; m.b.t. Goede Vrijdag het plakkaat d.d. 25-3-1608, GUP III, p. 462; m.b.t. Hemelvaart het plakkaat d.d. 17-5-1596, GUP III, p. 462.

⁵ Plakkaat d.d. 21-9-1586, GUP III, p. 473.

¹⁶ Plakkaat d.d. 23-12-1587, GUP III, p. 453-54, en 22-7-1602, GUP III, p. 454-55.

¹⁷ J.C. Overvoorde en J.G.Ch. Joosting, *De Gilden van Utrecht tot 1528*, deel I en II. Den Haag 1896-97, p. CLVII-CLVIII.

¹⁸ 'Mommen' - met een vermomming of masker rondlopen.

¹⁹ Plakkaat d.d. 22-7-1602, GUP III, p. 454-55.

tijde van het stadhouderschap van Willem III (zie tabel IIa) is toe te schrijven aan de herhaling, tot vier keer toe, van de omvangrijke ordonnantie met betrekking tot de zondagsviering uit 1650. Bovendien valt na elke bestuurswisseling een aanscherping van de wetgeving waar te nemen. Dat ook Willem III deze verordeningen hiertoe benut, bevestigt een eerdere waarneming, namelijk dat wetgeving in deze sector juist door het christelijke kader waarbinnen zij geformuleerd wordt, een uitstekend instrument is voor regulering van het openbaar gedrag.

In deze context is het zinvol om naar de functie van wetgeving inzake de viering van de zondag en de erkende feestdagen te kijken: die is immers in de eerste plaats opvoedend, en wel naar de normen van een christelijke samenleving gebaseerd op de bijbel. Uit de benoeming van vormen van laakbaar openbaar gedrag blijkt dat de overheid een ingetogener levenswijze voorstaat, waarin zeker op zondag minder samengeschoold wordt en het vertier minder buitenshuis gezocht wordt. In haar rechtvaardiging van de wetgeving in deze sector doet de overheid vaak een beroep op 'Gods heylig woord'²⁰, maar ook op de goede naam van de stad en in die zin op de openbare orde²¹.

De voorreformatische feestdagen

Uit tabel en grafiek I blijkt dat verreweg de meeste verordeningen met betrekking tot het openbaar gedrag binnen deze categorie vallen. Onmiddellijk na de alteratie wordt in een hoog tempo wetgegeven. Deze frequentie neemt verder alleen maar toe totdat in de jaren 1640-1650 het hoogtepunt bereikt wordt. In de daaropvolgende decennia neemt de wetgeving eerst geleidelijk en dan drastisch af.

De verordeningen komen relatief onafhankelijk van de gezindheid van de magistraat tot stand: fors aangezet tijdens het felle calvinisme van de tachtiger jaren wordt de wetgeving ook door een zogenaamd rekkelijke magistraat – na een iets aarzelender start – stevig ter hand genomen. De precieze vroedschap spant in dezen de kroon. De toch nog aanzienlijke wetgeving in het eerste stadhouderloze tijdperk getuigt ervan dat ook de rekkelijke magistraat in deze latere periode zich nog tot uitspraken in deze sector geroepen heeft gevoeld.

Dat aan het verschijnsel van de openbare feesten zoveel aandacht wordt besteed is betrekkelijk nieuw in de Utrechtse wetgeving. In de Middeleeuwen kwamen verordeningen op dit gebied slechts sporadisch voor. In 1380 werd het verboden in de stad een meiboom te planten. Vanaf 1389 is er een eeuw lang bijna jaarlijks een verbod uitgevaardigd tot het kappen van

²⁰ Bijv. plakkaat d.d. 25-3-1608, GUP III, p. 463.

²¹ Bijv. plakkaat d.d. 9-7-1650, GUP III, p. 457-60, en 17-9-1652, GUP III, p. 460.

meibomen in delen van de stad Utrecht en haar omgeving²². En het Liber Albus (1340) vermeldt dat bij raadsbesluit het feest van St. Maarten is ingesteld²³. Ook daarna zijn er raadsbesluiten geweest met betrekking tot de invulling van dit festijn²⁴. Op grond van deze schaarse gegevens kan geconcludeerd worden dat de wetgeving na de alteratie niet aansluit bij een bestaande, levende traditie. De hardnekkige wijze waarop de feesten van voorreformatorische oorsprong bestreden worden, kan dan ook niet anders verklaard worden dan dat zij een levensstijl vertegenwoordigen die in een moderne samenleving niet langer passend geacht wordt.

In de bestrijding van de buurmaaltijden, die vooral ter gelegenheid van carnaval plaatsvinden, wordt dit spanningsveld treffend uitgedrukt. Dan worden de buurtgenoten aangespoord elkaar niet met buurmaaltijden of andere verteringen te belasten, maar elkaar met rust te laten 'om zyn ambacht en neeringe te doen'²⁵. Toch is een dergelijk expliciete motivatie die – althans in onze ogen – hout snijdt eerder uitzondering dan regel. Over het algemeen beroept de overheid zich voor de rechtvaardiging van haar optreden op – eveneens redelijke – argumenten van openbare orde²⁶ en veiligheid²⁷, en van de christelijke ethiek²⁸.

Ook in deze sector blijkt de overheid niet lukraak te zijn opgetreden. Onderscheidt men de feestdagen van voorreformatorische oorsprong naar de sociale structuur waarbinnen zij zich afspelen, dan blijkt dat eerst die feesten aangepakt zijn die geen kerkelijke of huiselijke banden (meer) hebben en die duidelijk buurtgebonden zijn: vastenavond, de meiviering, St. Maarten en oudjaar. Onder het motto van bestrijding van 'paapse stoutigheden' en 'heidense superstitien' vindt wetgeving dienaangaande onmiddellijk na 1580 plaats²⁹. Ten aanzien van die gebruiken die meer in de huiselijke, kinderlijke of zelfs kerkelijke sfeer liggen, komt de wetgeving

²² C.C. van de Graft, *Van den meiboom en de meitakken te Utrecht*. [In:] Jaarboekje van Oud-Utrecht, 1931, p. 26-27.

²³ *Sint Maarten*. [In:] Utrechtsche Volksalmanak, 1859, p. 164.

²⁴ J.J. Dodt van Flensburg, *Archief voor kerkelijke en wereldlijke geschiedenissen, in sonderheid van Utrecht*, deel VII, p. 106, 118.

²⁵ Plakkaat d.d. 6-1-1581, GUP III, p. 474-75.

²⁶ M.b.t. de openbare orde zie bijv. bovengenoemd plakkaat d.d. 6-1-1581.

²⁷ M.b.t. de zedelijkheid zie het plakkaat d.d. 11-2-1629, GUP III, p. 475.

²⁸ M.b.t. protestants-christelijke argumenten zie bovengenoemd plakkaat d.d. 11-2-1629 alsook 31-12-1583, GUP III, p. 470.

²⁹ Plakkaat m.b.t. vastenavond, d.d. 6-1-1581, GUP III, p. 474-75; plakkaat m.b.t. St. Maarten, d.d. 9-11-1583, GUP III, p. 471; plakkaat m.b.t. oudjaar, d.d. 31-12-1583, GUP III, p. 470; plakkaat m.b.t. de meiviering d.d. 27-4-1584, GUP III, p. 418.

eerst later op gang; St. Nicolaas in 1613³⁰, pinksteren³¹ en driekoningen³² in 1616, en kerstmis in 1623³³. Met uitzondering van de laatste komen deze verordeningen van een magistraat met een rekkelijke signatuur. Het feest van St. Jan komt pas sinds 1636 regelmatig ter sprake³⁴. De zakelijke formulering van dit plakkaat laat geen ruimte voor interpretatie. St. Paulus' bekering³⁵ daarentegen wordt in 1651 en 1652 in een duidelijk politieke context verboden: zo kort na het besluit geen nieuwe stadhouder te benoemen is de overheid bevreesd voor een volksoproer. De samenkomst zou een structuur kunnen bieden waarin de gevoelens van onvrede gebundeld en gekanaliseerd worden. Concluderend kan dus ook met betrekking tot het overheidsoptreden in deze sector gesteld worden dat de regering in het algemeen omzichtig te werk is gegaan en eerst dan opgetreden is als er al sprake was van een publieke consensus. Met andere woorden, als de gehanteerde argumenten tot bestrijding van bepaalde bijeenkomsten op een mate van herkenning en aanvaarding konden rekenen.

Ten slotte valt nog op te merken dat de overheid soms een ritueel verbiedt door alle gebruiken waaraan zij aanstoot neemt apart te noemen, zoals met vastenavond, pinksteren, St. Maarten, oudjaar, driekoningen en Paulus' bekering het geval is³⁶. Soms wordt alleen dat wat een feest symboliseert verboden. Zo mogen er met Sinterklaas, pasen, kerstmis of oudjaar geen koeken of brood in een speciale vorm of samenstelling gebakken worden³⁷. En soms wordt dat wat de overheid als een bezoedeling van christelijke feestdagen beschouwt verboden, bijvoorbeeld de gewoonte om met kerst en de jaarwisseling de huizen langs te gaan en giften te verzame-

³⁰ Plakkaat m.b.t. St. Nicolaas, d.d. 3-12-1613, GUP III, p. 472. In deze ordonnantie wordt bepaald dat de kramen waar Sint-Nicolaasgoed wordt verkocht in verband met de zondagsheliging gesloten dienen te zijn. In 1613 viel Sinterklaas op een zondag.

³¹ Plakkaat m.b.t. pinksteren, d.d. 13-5-1616, GUP III, p. 471. Dat pinksteren vooral een kinderfeest was, spreekt uit het volgende citaat: '[...]veele en verscheyde jonge persoonen en kinderen hebben gaan, loopen, ende singen, de pinxterbloem [...].'

³² Plakkaat m.b.t. driekoningen, d.d. 31-12-1616, GUP III, p. 470.

³³ Plakkaat m.b.t. kerstmis, d.d. 24-11-1623, GUP III, p. 552.

³⁴ Plakkaat m.b.t. St. Jan, d.d. 23-6-1636, GUP III, p. 418.

³⁵ Plakkaat m.b.t. Paulus' bekering, d.d. 23-1-1651 en 23-1-1652, GUP III, p. 471.

³⁶ Bijvoorbeeld met vastenavond wordt het verboden zich te verkleeden en, vooral, als travestiet over straat te gaan, gemaskerd te zijn, met fakkels te lopen, of muziek te maken en te dansen; er mogen geen buurmaaltijden gehouden worden, noch met de rommelpot worden gelopen of gans getrokken. Deze wijze van wetgeving geeft ons veel informatie over de gebruiken die destijds in zwang waren.

³⁷ Plakkaat m.b.t. St. Nicolaasgoed, d.d. 16-11-1655, GUP III, p. 472; plakkaat m.b.t. kerst-, nieuwjaars- of paaskoeken, d.d. 14-12-1674, GUP III, p. 795.

len. Dit gebruik zou tot afpersing en verspilling aanleiding geven³⁸. De overheid probeert dan ook het systeem van bedeling te reorganiseren en wel zo dat de verantwoordelijkheid voor de verdeling van geld en goederen bij haar of bij de diaconie van de gereformeerde kerk komt te liggen. Is ook deze vorm van 'zelfhulp' een voorbeeld van een leefwijze die niet langer in een samenleving passend wordt geacht, nu 'arbeid' en 'ongebondenheid' – in ieder geval volgens de visie van de overheid – in een andere, gespannener, verhouding tot elkaar zijn komen te staan en de regering een grotere greep wil krijgen op het niet werkende deel van de bevolking?

Sociaal verkeer in besloten verband

Tabel en grafiek III (zie bijlage 3) laten zien dat het binnen deze categorie zinvol is een onderscheid te maken tussen wetgeving met betrekking tot kerkelijke en die tot wereldlijke zaken. Regulering van het gedrag in en om de kerk overheerst tot 1619 en verdwijnt vanaf 1651 vrijwel uit het gezichtsveld. Vanaf 1619 krijgt de wetgeving op de in wereldlijk verband georganiseerde bijeenkomsten de overhand, een ontwikkeling die een hoogtepunt bereikt tijdens het eerste stadhoudersloze tijdperk. Onder Willem III neemt de overheidsbemoediging met dit terrein af. Vanaf 1690 komt er geen wetgeving meer voor.

Opgemerkt zij nog dat al ten tijde van de Habsburgs-Spaanse regering maatregelen ten aanzien van bijeenkomsten in deze sector voorkwamen. Vanuit historisch perspectief is het nieuw dat de overheid op dit gebied uitspraken doet. In de Middeleeuwen waren verordeningen in deze sector voorbehouden aan de gilden³⁹. Wettelijke voorschriften komen alleen onder bijzondere omstandigheden voor: ten tijde van de pest, bijvoorbeeld, worden van overheidswege ter voorkoming van besmetting richtlijnen gegeven voor ondermeer de begrafenissen.

Ten aanzien van de wetgeving die de *kerk* betreft, is het opmerkelijk dat zowel een steil-calvinistische als een rekkelijke magistraat het in de periode van 1577 tot 1619 nodig geoordeeld hebben om met een vrij hoge frequentie wet te geven. In de verordeningen komt de wens tot een rustiger, meditatiever gebruik van de kerk tot uiting. In 1604 wordt nader ingegaan op de sociale functie van het kerkgebouw. In een plakkaat van dat jaar wordt het de jongelui verboden zich onbehoorlijk in de kerk te gedragen en vooral niet 's avonds als er kaarsen branden en orgel gespeeld wordt, 'welke den goeden ingeseetenen deser Stad ter eere ende recreatie gedaan wert'⁴⁰. Uit

³⁸ Plakkaat m.b.t. kerst- en nieuwjaarsgiften, d.d. 24-11-1623, GUP III, p. 552; 21-12-1627, GUP III, p. 552-53; 22-12-1658, GUP III, p. 553.

³⁹ A.J. van der Weyde, *Bijdrage tot de geschiedenis der pest te Utrecht*. [In:] *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*, 1927, p. 384-404.

⁴⁰ Ordonnantie d.d. 16-1-1604, GUP III, p. 439-40.

deze verordening valt te concluderen dat de sociale spanning rond de functie van het kerkgebouw toeneemt. Er blijkt uit hoezeer de kerk steeds meer een ontmoetingsplaats naar de smaak van 'den goeden ingezetenen deser Stad' wordt en hoezeer de oorspronkelijke sociale functie van de kerk als een ontmoetingsplaats voor de gehele gemeenschap, waar ook gelegenheid was om het gemoed te luchten, in de knel en op de achtergrond raakt: de plakkaaten op 'het inbrengen der doden tydens de predikatie' geven aan dat begrafenisceremonieel, klokgelui en rouwbetoon tijdens de eredienst voordien niet ongebruikelijk waren⁴¹.

Het spanningsveld tussen de leden der aanzienlijke stand en andere groeperingen in de samenleving komt tot uiting in het aanhoudende en, getuige de wetgeving, zelf toenemende baldadige gedrag van de jeugd in de kerk. In de strafmaatregelen reageert de wetgever navenant, van aanvankelijk lichte straffen zoals 'het verbeuren van het bovenste kleed, het speeltuig en een Carolus gulden' in 1581, drie Carolus guldens in 1588, tot 'op water en brood' in het Schepenhuis in 1604. In 1626 krijgen de kerkmeesters toestemming de overtreders 'onder den orgelen te brengen, ende ten tyt van 24 uren te detineeren'⁴². En in 1664 worden de overtreders 'by de kop gevat ende in het tuchthuys gebracht of aan den lyve gestraft [...], naa gelegentheyd'⁴³.

De overheid rechtvaardigt haar bemoeienis met het gedrag in de kerk niet alleen met argumenten van religieuze aard, zoals 'respect voor het woord van God', maar ook van politieke, namelijk dat een regering niet kan toestaan dat ondanks herhaalde verordeningen het baldadig gedrag in de kerk toeneemt⁴⁴.

Het overheidsoptreden op het gebied van de besloten bijeenkomst in *wereldlijk* verband bestrijkt globaal twee terreinen, één dat buurtgebonden is en verordeningen op het gebied van de buurmaaltijden, de buur-, dans- en jongspelen en de begrafenis omvat alsook muziekmaken en dansen, komedie, kermis en jaarmarkt, koekhakken en hanengevechten, en één dat betrekking heeft op door de overheid gestimuleerd openbaar vermaak, zoals het maliespel, de dagelijkse serenade voor het stadhuis en bepaalde soorten muziek.

De wetgeving op de buurtbijeenkomsten doet haar intrede tijdens de Habsburgse regering, en wel met maatregelen tegen de kermis en de buurmaaltijden. Deze verordeningen worden gerechtvaardigd met een beroep

⁴¹ Ordonnantie d.d. 10-11-1585, GUP III, p. 527.

⁴² Plakkaat d.d. 11-12-1626, GUP III, p. 440.

⁴³ Plakkaat d.d. 29-11-1664, GUP III, p. 441.

⁴⁴ Ordonnantie d.d. 16-1-1604, GUP III, p. 439-40.

op de openbare orde. Ook is er de aansporing in te lezen dat de mensen elkaar beter met rust kunnen laten 'omme syn ambagt en koopmanschap te doen'⁴⁵. Verordeningen van deze strekking treffen wij tot 1600 met betrekking tot de buurmaaltijden en de buur-, dans- en jongspelen aan. In de volgende decennia wordt er in deze sector betrekkelijk weinig wet gegeven en treffen wij slechts een enkele verordening over de kermis en jaarmarkt en de begrafenis aan. In de ordonnantie op de zondagsviering worden de buurmaaltijden wel genoemd (in 1604, 1620, 1650, 1654).

In 1643 gaat de overheid optreden tegen in haar ogen ongeoorloofde vormen van muziek en tegen dansen in het algemeen; in deze tijd is de invloed van de Utrechtse theoloog Voetius op zijn hoogtepunt. Dan wordt het de muzikanten die in dienst van de stad zijn en alle anderen die met muziekmaken de kost verdienen, verboden bij dansfestijnen te spelen op straffe van vijftig gulden per overtreding en arbitrale correctie⁴⁶. In een latere resolutie uit datzelfde jaar worden de rechten en plichten van de stadsmuzikanten nader omschreven: alleen zij zijn gerechtigd om bij feestmaaltijden te spelen, waarbij zij zich overigens wel dienen te onthouden van dansmuziek. Ook moeten zij voor elk optreden vooraf toestemming vragen⁴⁷. In 1644 worden deze bepalingen nogmaals geformuleerd en verscherpt, daar aan de eerdere geboden 'niet gehouden' is. De tendens is dezelfde: muziek om naar te luisteren is geoorloofd, muziek om op te dansen niet⁴⁸. In 1651 wordt het dansen zelf per speciaal plakkaat verboden. Op overtreding worden uitzonderlijk hoge boetes gesteld: 200 gulden voor wie een dansfestijn organiseert, 100 gulden voor wie er muziek maakt of de dansen leidt⁴⁹. Plakkaten van deze strekking worden tot 1673 uitgevaardigd, onder het motto dat dansen lichtvaardig is en Gods toorn oproept. Ook worden nu verschillende vormen van openbaar vermaak verboden: het koekhakken in 1653⁵⁰, de hanengevechten in 1659⁵¹ en de komedie in 1671⁵².

Na decennia lang alleen in de ordonnanties op de zondagsviering genoemd te zijn, worden van 1658 tot 1691 de organisatorische kaders van de

⁴⁵ Plakkaat d.d. 6-8-1552, GUP III, p. 479.

⁴⁶ Ordonnantie d.d. 9-1-1643, GUP III, p. 476.

⁴⁷ Ordonnantie d.d. 30-10-1643, GUP III, p. 504-05.

⁴⁸ Ordonnantie d.d. 28-2-1644, GUP III, p. 505.

⁴⁹ Ordonnantie d.d. 9-1-1651, GUP III, p. 476.

⁵⁰ Ordonnantie d.d. 1-3-1653, GUP III, p. 480-81.

⁵¹ Ordonnantie d.d. 19-1-1659, GUP III, p. 479.

⁵² Ordonnantie d.d. 5-4-1671, GUP III, p. 480.

bij elke begrafenis naast de bloedverwanten minstens 25 personen aanwezig dienen te zijn⁵⁸.

Tegenover de bij de wet gepropageerde versobering van de begrafenis in het algemeen staat de opkomst van de 'pompeuse begrafenis bij avond', die vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw bij de elite in trek is en die door de overheid tegen hoge boetetarieven gesanctioneerd wordt⁵⁹. Deze stijl van begraven lijkt sociaal protest op te roepen, gezien de herhaalde wetgeving vanaf 1693 'tegen de moedwilligheden⁶⁰ en schelttrekken des avonds, voornaamlyk ten tyde van de begraaving der dooden'⁶¹.

Gedragingen op de openbare weg

Uit tabel en grafiek I blijkt dat de spreiding van de wetgeving in deze sector het meest gelijkmatig is in vergelijking tot de andere categorieën van wetgeving met betrekking tot het openbaar gedrag in de jaren 1528 tot 1713. Een gemiddelde van ruim 5,5 plakkaat per decennium. Alleen de jaren 1580-1590 vormen hierop een uitzondering. Het gelijkmatige peil van wetgeving alsook, zoals wij straks zullen zien, het onderwerp komen overeen met wat uit de Middeleeuwen bekend is: toen werd gemiddeld vijf tot zes keer per jaar een verbodsbepaling uitgevaardigd in verband met (gok-en kans)spelen, baldadigheid en vandalisme⁶².

De verordeningen met betrekking tot gedragingen op de openbare weg zijn omvangrijk. Dat wil zeggen dat per plakkaat meerdere vormen van openbaar gedrag genoemd worden. Om hier wat overzicht in aan te brengen zijn deze gerubriceerd en in tabel gebracht (zie bijlage 4, de reeks en tabel IV).

Om inzicht te krijgen aan welk soort gedrag de overheid de meeste aandacht besteed heeft, is een onderscheid gemaakt tussen verordeningen met betrekking tot sport en spel en verordeningen die uitgesproken baldadig gedrag tot onderwerp hebben (zie bijlage 4, grafiek IV). Uit deze onderverdeling blijkt dat verordeningen met betrekking tot sport en spel

⁵⁸ Ordonnanties d.d. 2-5-1669, GUP III, p. 533-34, en 26-7-1669, GUP III, p. 534.

⁵⁹ Bij de wet is het tot 1658 verboden om de doden 's avonds te begraven. Op overtreding staat een boete die in Utrecht tot 1649 twaalf gulden bedroeg. In 1653 loopt deze op tot 300 gulden, in 1655 tot 500 gulden. In 1658 wordt de begrafenis 'by avond ende ontyden' toegestaan, op voorwaarde dat Burgemeesters en Vroedschap daartoe vooraf schriftelijk om toestemming gevraagd is. De 'boete' van 500 gulden blijft van kracht en komt ten goede zowel aan de aalmoezeniers- als aan de ambachtskamer. De 'pompeuse begrafenis', die bij voorkeur plaats vindt als het donker is, is ook qua aankleding een kostbare zaak: koetsen, verlichting (lantaarns of toortsen), omfloerste wapenborden, het extra overluiden, buurgiften, etc.

⁶⁰ 'Moedwilligheyt' – baldadigheid.

⁶¹ Plakkaat d.d. 8-2-1693, GUP III, p. 443.

⁶² D.A. Berents, *Misdaad in de Middeleeuwen*. Utrecht 1976, p. 74, 76, 121.

buurtbijeekkomsten weer rechtstreeks aangepakt door middel van wetgeving tegen de buurmaaltijden en de buur-, dans- en jongspelen. Dan richt de overheid zich niet langer uitsluitend op de gedragsvormen en gebruiken die van oudsher bij die gelegenheden in zwang waren, zoals het muziekmaken en dansen, maar worden de besloten bijeenkomsten zelf verboden of aan banden gelegd. Op grond van de overlast die de buurmaaltijden met zich meebrengen op openbaar, financieel en moreel gebied is de overheid slechts met grote restricties bereid de buurten eens in de drie jaar een 'vriendelijke maaltijd' toe te staan. De tendens van deze verordening is overigens om de buurmaaltijden onmogelijk te maken. Zo mag er bijvoorbeeld niet meer voor zo'n gelegenheid geld ingezameld worden.⁵³

Tegenover de wetgeving die het vermaak en de bijeenkomsten van het 'volk' aan banden legt en zijn kaders beperkt, staat die waarin nieuwe genoegens nader genoemd en geïnstitutionaliseerd worden. Zo is in een ordonnantie vastgelegd, dat de stadsmuzikanten elke dag een half uur voor het stadhuis zullen spelen⁵⁴, wordt luistermuziek gepropageerd, zowel binnenshuis als in de kerk en op straat, en is op initiatief van het stadsbestuur in 1637 het malieveld aangelegd. Deze vormen van vermaak beantwoorden vooral aan de smaak van de goeode stand. Net als in de wetgeving rond het gedrag in en om de kerk tekent zich op het gebied van het openbaar vermaak een kloof af tussen de cultuur van de elite en die van de brede laag van de bevolking.

Ook in de wetgeving met betrekking tot de begrafenis, die grotendeels in verband met de dan heersende pestepidemieën is uitgevaardigd, komt deze tendens tot uiting. Het traditionele ceremonieel wordt afgeschaft⁵⁵. Wetgeving als deze hangt stellig samen met de protestantse behoefte aan soberheid, maar een element van onderdrukking van volkscultuur valt niet te ontkennen. Zo wordt er in 1628 ten behoeve van de armen een zware belasting geheven op de giften die bij een begrafenis volgens traditie aan de bureu gegeven werden⁵⁶. Deze wordt in 1649 nog eens verhoogd⁵⁷, met als gevolg – zoals de overheid zelf constateert – dat in 1669 geen buurgiften meer beloofd worden en het gebruik om de begrafenisstoet te volgen niet meer in zwang is, zodat de magistraat per plakkaat moet bekendmaken dat

⁵³ Ordonnantie d.d. 10-9-1658, GUP III, p. 480.

⁵⁴ Ordonnantie d.d. 30-10-1643, GUP III, p. 504-05.

⁵⁵ Zie bijv. de ordonnantie d.d. 14-7-1625, GUP III, p. 528.

⁵⁶ Ordonnantie d.d. 17-10-1628, GUP III, p. 529.

⁵⁷ Ordonnantie d.d. 14-8-1649, GUP III, p. 531.

steeds de overhand hebben gehad, met uitzondering van de jaren 1585-1588, waarin bijna alleen wetgeving op baldadig gedrag en 'vergaderingen tot stormen en vechten' voorkomt. Sinds het midden van de zeventiende eeuw nemen de verordeningen met betrekking tot baldadig gedrag toe, met name in de jaren 1674-1703 is de wetgeving aanzienlijk.

Voor ons onderzoek is het interessant juist op dit verschijnsel nader in te gaan, omdat het op frictieverschijnselen in de samenleving duidt. De toevloed aan wetgeving in de jaren 1580-1590 is goed te verklaren met het oog op de sociaal-politieke en religieuze onrust die er dan in de stad is alsook de vele bestuurswisselingen. Ten aanzien van het oproerig gedrag in de tweede helft van de zeventiende eeuw is de verklaring minder voor de hand liggend: de politieke situatie lijkt vrij stabiel. Dat er toch sprake is van sociale spanning spreekt uit de plakkatens. Sinds 1639 zijn er herhaaldelijk verordeningen verschenen die op vandalisme betrekking hebben. Zo worden er regelmatig ruiten ingegooid⁶³. De ongeregeldheden op straat nemen toe, evenals de overheid onwelgevallige samenscholingen⁶⁴. Niet alleen door middel van verbodsbepalingen dienaangaande probeert de overheid het openbaar gedrag in banen te leiden. Als één van de voornaamste oorzaken van het opruiend gedrag wordt het niet werken, 'het leyden van een ongebonden leven', gezien. De overheid probeert dit kwaad te onderwerpen door in 1661 het tuchthuis weer open te stellen, 'ten eynde de genen, die men daar inne sal brengen, tot den arbeyt mogen worden gehouden' (zie bijlage 5 voor de volledige, illustratieve tekst van dit plakkaat). Ook hier zien wij weer hetzelfde spanningsveld dat wij ook al bij de verordeningen met betrekking tot de buurmaaltijden geconstateerd hadden, namelijk dat de overheid 'het ongebonden leven' wil terugdringen ten gunste van een leven dat om arbeid draait. In haar rechtvaardiging van de wetgeving beroept de overheid zich op haar plicht de openbare orde te bewaren⁶⁵, de veiligheid op straat te garanderen⁶⁶ en de openbare eerbaarheid te beschermen⁶⁷.

Evaluatie

Nu de diverse categorieën van wetgeving op het openbaar leven in kaart zijn gebracht, kunnen enkele conclusies getrokken worden. De wetgeving op

⁶³ Zie bijv. plakkaat d.d. 6-11-1639, GUP III, p. 441.

⁶⁴ Zie bijv. plakkaat d.d. 30-1-1666, GUP III, p. 442; ook de studentenvereniging wordt om deze reden verboden, zie plakkaat d.d. 13-10-1643 en 15-10-1674, GUP III, p. 490.

⁶⁵ Zie bijv. de plakkatens m.b.t. mommen, GUP III, p. 474, of m.b.t. muziekmaken op straat, d.d. 30-1-1666, GUP III, p. 442.

⁶⁶ Zie bijv. plakkaat d.d. 7-2-1611, GUP III, p. 653.

⁶⁷ Zie de plakkatens m.b.t. zwemmen, d.d. 14-7-1581, GUP III, p. 481, en 15-7-1600, GUP III, p. 481.

het openbaar gedrag kent twee sporen: enerzijds de bestrijding van alle vormen van openbaar gedrag en van sociale bijeenkomsten die met een 'ongebonden' levenswijze te maken hebben, en anderzijds de begunstiging van een ingetogener leefwijze die rond arbeid is gecentreerd (zie voor de paren van tegenstellingen tussen gewenst en ongewenst gedrag, zoals gereconstrueerd op basis van de wetgeving⁶⁸, bijlage 6). Dit beleid maakt niet eerst opgang sinds de alteratie, maar heeft al tijdens de Habsburgse monarchie zijn intrede gedaan.

De lange periode van wetgeving maakt duidelijk dat de door de regering voorgestelde leefwijze niet zonder slag of stoot is aanvaard. In de wetgeving is de volgende fasering te onderscheiden. Onder Karel V zijn er, naast maatregelen tot handhaving van de openbare orde, verordeningen uitgevaardigd tot inkrimping van het aantal kermissen en tot bestrijding van de buurmaaltijden. Van de hand van Philips II zijn alleen ordemaatregelen verschenen. Na de alteratie kent de wetgeving richtlijnen voor een rustiger, meditatiever gebruik van de kerk, dat sinds 1604 openlijk afgestemd is op de levensstijl van de gegoede stand; wordt de bestrijding van voorreformatische feesten ter hand genomen; worden de buurtbijeenkomsten weer verboden en wordt de sociale onrust steeds weer door middel van ordemaatregelen bestreden. In de loop van de zeventiende eeuw evolueert de wetgeving tot een blauwdruk van gewenst openbaar gedrag (vooral de ordonnanties op de zondagsviering zijn hiertoe aangewend); worden acceptabele vormen van openbaar vermaak geformuleerd en begunstigd; worden eerst de niet gewenste vormen van openbaar gedrag, met name de expressieve, bestreden en daarna ook de bijeenkomsten waar die uitgedrukt worden, en wordt tenslotte tegen het toenemend opruiend gedrag met steeds harder hand opgetreden.

Sedert het begin van de zeventiende eeuw tekent zich derhalve in steeds duidelijker bewoordingen het cultuurpatroon af, waarbinnen de elite zich wenst te bewegen. De begunstiging van deze leefwijze gaat samen met de afkeuring van de tot dan meer algemene volkscultuur, waaraan ook de elite had deel genomen⁶⁹. In die zin is er sindsdien – althans in de bewoordingen

⁶⁸ De bewoordingen waarin de wetgeving gesteld is, namelijk een zwart-wit-beschrijving van respectievelijk de 'volks'- en de 'elite'-cultuur maken het verleidelijk dit onderscheid op 'face-value' aan te nemen. In werkelijkheid is het contrast niet zo scherp geweest en zijn er veel instituties en personen te onderscheiden die een bemiddelende rol tussen deze – qua terminologie extreme – cultuurgroepen hebben gespeeld. Zie Michel Vovelle, 'Le populaire en question'. [In:] *Idéologies et mentalités*. Paris 1982.

⁶⁹ In 1533 is een raadsbesluit genomen, waarbij bepaald werd dat zowel de stadhouder als de president van het Hof van Utrecht ieder op de avond van St. Maarten twee toortsen thuis bezorgd zouden krijgen in verband met de plechtige optocht (zie J.J. Dodt van Flensburg, *op. cit.*, deel V, p. 156). Talrijk zijn bijvoorbeeld ook de meibomen die van stadswege in de zestiende en zeventiende eeuw voor hoogwaardigheidsbekleders zijn opgericht (zie C.C. van de Graft, *op. cit.*, p. 25). Uit de ordonnanties met betrekking tot de meiviering blijkt overigens dat ook 'edele' mensen daaraan deelnamen: plakkaat uit april 1583, GUP I, p. 713-14.

van de wetgeving – sprake van een onderscheid, zo niet kloof, tussen de cultuur van de elite en die van de brede laag van de bevolking⁷⁰. Deze levensstijl voorziet namelijk in de behoefte van een deel van de stadsbevolking en roept bij een ander deel onvrede op. Zowel de langdurige wetgeving als de toenemende baldadigheid getuigen hiervan. Dat hier sprake is van een sociaal conflict spreekt ook uit de steeds zwaardere sancties die de overheid gaat treffen ter bestrijding van dit in haar ogen onmaatschappelijk gedrag.

Wanneer wij de ontwikkeling van de wetgeving in ogenschouw nemen, constateren wij dat de overheid ruim een eeuw nodig gehad heeft om een nieuw cultuurpatroon ingang te doen vinden. Welke obstakels stonden in de weg? Om deze vraag te kunnen beantwoorden is het nodig op een tweetal verschijnselen nader in te gaan, namelijk op de greep van het oude cultuurpatroon en op de machtspositie van de overheid. Om bij het eerste te beginnen: uit de wetgeving blijkt dat de overheid zich intensief heeft beziggehouden met de bestrijding van buurtactiviteiten. De buurt bleek verantwoordelijk voor de organisatie van velerlei sociaal-culturele bijeenkomsten, zoals carnaval, de meiviering, buurmaaltijd en buur-, dans- en jongspelen, hanengevechten, enzovoorts. Met name tegen de buurmaaltijden is langdurig opgetreden. Op grond van de nadrukkelijke bestrijding van de buurtbijeenkomsten is het geoorloofd te veronderstellen dat de buurt de hoeksteen van de toen nog kleinschalig georganiseerde stads-samenleving was: zij vormde het kader waarbinnen het sociaal-culturele leven gestalte kreeg. De langdurige bestrijding van de buurmaaltijden duidt erop dat zij in dit geheel een bijzondere plaats innamen: niet alleen boden zij de buurtbewoners de mogelijkheid elkaar te ontmoeten, zij waren tevens de

⁷⁰ Over de opkomst in de zeventiende eeuw van een elite-cultuur die duidelijk onderscheiden is van de zogenaamde volkscultuur is al eerder geschreven; zie R. Muchembled, *Culture populaire et culture des élites dans la France moderne, XVI-XVIII siècles*. Paris 1978, en, genuanceerder, P. Burke, *Popular culture in early modern Europe*. London 1978. Ten aanzien van de gehanteerde terminologie 'volks'- en 'elite'-cultuur dient te worden opgemerkt dat zij als analytische begrippen worden gebruikt; zij zijn concepten, geen realiteit, ook al werken zij met elementen uit de werkelijkheid. De feitelijke reikwijdte ervan moet steeds door concreet onderzoek worden gespecificeerd. Met name M. Vovelle, *op. cit.*, heeft erop gewezen dat een benadering die slechts elite- en volkscultuur onderscheidt te star is en de dynamiek van de samenleving geen recht doet. Hij introduceert een derde categorie, die van de 'intermédiaire culturel', mensen die – hetzij door hun feitelijke sociale of culturele positie, hetzij op grond van delegatie vanuit de samenleving zelf – een brug slaan tussen deze, qua terminologie extreme, cultuurpatronen en de communicatie tussen beide verzorgen. Ook zijn er sociale instanties of ruimtes waar de verschillende subculturen met elkaar in contact komen: kerk, kermis, jaarmarkt, kroeg, bordeel. Op die plaatsen speelden zich bij uitstek de openbare vormen van sociaal ritueel en vermaak af.

De opmerkingen van Vovelle kan ik volledig onderschrijven. Met betrekking tot dit onderzoek, waarin de wetgeving centraal stond, is al eerder opgemerkt dat de terminologie van de wetgeving tot een twee-poligheid verleidt. In nader onderzoek ten behoeve van een dissertatie zal juist op de interrelationele aspecten tussen de verschillende cultuurpatronen nader worden ingegaan. Ook zal dan getracht worden, op basis van veel breder bronnenmateriaal, een genuanceerder beeld te geven van de 'volkscultuur', ofwel de verschillende standpunten binnen de 'brede laag der bevolking' ten aanzien van openbaar gedrag, en in het bijzonder van openbaar ritueel en/of vermaak.

gelegenheid bij uitstek om de sociaal-culturele traditie te verzorgen en voort te zetten. Bovendien kon de buurt zich binnen deze structuur niet alleen sociaal, maar ook politiek organiseren.

Het is derhalve niet verwonderlijk dat de overheid de buurtactiviteiten zo hardnekkig en langdurig bestreden heeft (van 1552 tot 1691). Immers, zolang de buurt deze functie en invloed heeft, valt het buiten de wetgevende bevoegdheid van de overheid⁷¹: het buurtgebonden leven kent een eigen cyclus⁷² en stelt eigen eisen. Het is precies dit stramien dat de regering sinds 1528 – in de Middeleeuwen waren reguleringen op dit terrein voorbehouden aan de gilden – probeert te doorbreken. In de diverse ordonnanties tot bestrijding van de buurtsamenkomsten legt zij op een sociaal niveau de nadruk op de verstoring van de openbare orde die dergelijke bijeenkomsten met zich meebrengen, en op een individueel niveau op de morele en financiële overlast die zij de buurtbewoners veroorzaken. Als oplossing stelt zij een leefwijze voor waarin de buurtbewoners zich aan dit patroon, dat wil zeggen aan dit groepsgebeuren, onttrekken, meer hun eigen gang gaan en zich op hun werk concentreren. Het is niet verwonderlijk dat de stadsbevolking een systeem dat coherentie aan haar leven gaf, niet snel heeft opgegeven.

De manoeuvreerruimte van de diverse overheden in deze kwestie is niet even groot. De maatregelen die de Habsburgse regering neemt op het gebied van bestuur, rechtspraak en politie getuigen van een reorganisatie van de samenleving. Hiertoe heeft zij de steun van de plaatselijke elite. Dit bestuur, dat van bovenaf tot stand gekomen is en, anders dan voor 1528, zelfs niet de schijn van democratie heeft, grijpt met haar wezenlijk vernieuwende maatregelen in vele sectoren van de georganiseerde samenleving in, ook in de sociale huishouding. Dit alles ter realisering en ondersteuning van de maatschappij die haar voor ogen staat, waarin geen ruimte is voor een 'ongebonden' leven.

Onder Philips II worden wel maatregelen tot overzichtelijkere rechtspraak en landsfinanciën uitgevaardigd, maar blijven de buurtbijeenkomsten ongemoeid. Duidt dit er niet op dat, zolang het gezag van de regering op zoveel fronten aangevallen wordt, er geen wetten uitgevaardigd kunnen worden die de sociale organisatie in haar kern treffen⁷³?

⁷¹ Zie J. Habermas, *Legitimationsprobleme im Spätkapitalismus*. Frankfurt am Main 1975, p. 99-100.

⁷² De jaarcyclus in het middeleeuwse Utrecht werd bepaald door de viering van de zondag en de vele heiligendagen (in totaal waren er 113 van deze dagen). Daar kwamen nog begrafenissen van gildebroeders en burens bij, priesterwijdingen van zoons van gildebroeders, etcetera, die elk volgens de gilde- of buurtvoorschriften gevierd dienden te worden. Zie J.C. Overvoorde en J.G.Ch. Joosting, *op cit.*

⁷³ Zie J. Habermas, *Zur Rekonstruktion des historischen Materialismus*. Frankfurt am Main 1976, p. 271-287.

Ook de beide regeringen tussen 1577 en 1588 grijpen diepgaand in het openbare leven in: met betrekking tot de buurmaaltijden continueren zij de al bekende verordeningen; op vele andere terreinen initiëren zij wetgeving. Ook zij voeren existentiële argumenten aan ter rechtvaardiging van dit optreden: beide staat immers de realisering van een moderne samenleving op reformatorische grondslag voor ogen. Zowel het stadsbestuur onder leiding van Willem van Oranje als het bestuur dat nauw met Leicester samenwerkt, zijn niet zozeer uit de stedelijke elite gerecrueteerd, maar meer verbonden met de plaatselijke burgerij. Toch moest blijkbaar ook voor hen de buurtvereniging opgebroken worden ten gunste van een geïndividualiseerde, meer op nijverheid ingestelde leefwijze. Duiden de maatregelen die ook zij tegen de buurtbijeekkomsten uitvaardigen, in combinatie met de vele ordemaatregelen, op een spanningsveld tussen de overheid en deze laag van de samenleving?

De rekkelijke magistraat die sinds 1588 aan het bewind is, introduceert nauwelijks enige wetgeving van betekenis op het terrein van het openbare leven, maar sluit zich aan bij de reeds uitgevaardigde. Wel is hij de eerste die in de wetgeving op de zondagsviering openbare feesten en buurmaaltijden noemt en worden er tegen deze laatste geen aparte verordeningen meer uitgevaardigd; voorts bekrachtigt hij de nieuwe sociale functie van het kerkgebouw en treedt hij op tegen de viering van St. Nicolaas, pinksteren en driekoningen. De armslag van deze regering om in de sociale organisatie van de samenleving op te treden lijkt heel gering. In historisch perspectief is dit goed verklaarbaar: in politiek opzicht heeft deze elite zich altijd tegenover de belangen van de brede laag van de bevolking opgesteld; daar komen nu ook tegengestelde economische en godsdienstige opvattingen bij. Bovendien is deze regering nog bezig haar positie in de Utrechtse stadssamenleving te consolideren. Met andere woorden: haar geïsoleerde positie staat het haar niet toe regulerend op te treden in de leefwijze van de stadsbevolking.

Onder de precieze magistraat die na de wetsverzetting van 1618 aan de regering komt, is sprake van een sluipende disciplinerende: richtlijnen met betrekking tot openbaar gedrag en vermaak worden aangescherpt. Toch worden de buurtbijeekkomsten zelf niet direct aangepakt, wel indirect via belastingmaatregelen⁷⁴. Deze aristocratische magistraat, die van rechtzinnig-calvinistische signatuur is – een gezindheid die met name onder het radicalere deel van de Utrechtse burgerij sinds het midden van de zestiende eeuw aanhang had gevonden – had een vanzelfsprekende samenwerking met de kerkeraad en de daarin vertegenwoordigde leden van de ‘kleine burgery’. Op grond van de fasering van de wetgeving is de hypothese mogelijk dat een precieze regering in Utrecht zozeer gebonden is aan de trits

⁷⁴ De belastingmaatregelen m.b.t. de buurgiften bij begrafenissen in 1628, 1649 en 1669 (zie noot 55 t/m 58).

stadhouder, kerk en volk, dat zij geen wetten kan uitvaardigen die de kern van deze samenleving, de buurten, in haar essentie treffen. Wel kan onder deze magistraat het cultuurpatroon van de elite ontwikkeld worden en kan – met de hand op de bijbel – de leefwijze van de bevolking worden bijgeschaafd.

Met de komst van de rekkelijke magistraat in 1651 worden onmiddellijk diverse vormen van buurtbijeekkomsten aangepakt, zowel op grote schaal (het herhaalde verbod op het feest van St. Paulus' bekering) als op kleine (de maatregelen tegen het koekhakken). In de tijd dat de sociale onrust in Utrecht rond een aantal kerkelijke kwesties hoog is opgelopen, en er bovendien de jaarlijkse kermis gevierd wordt, worden er van overheidswege restricties op de buurtmaaltijden gelegd, en wel in een speciale ordonnantie, niet langer vervat in de verordeningen met betrekking tot de zondagsviering. Hoe is het te verklaren dat een rekkelijke magistraat nu wel in het cultuurgoed van de gewone bevolking kan ingrijpen? In principe immers is de verhouding van deze magistraat tot het volk dezelfde als in de jaren 1588-1619. In de eerste plaats dwingen de hierboven geschetste sociaal-politieke omstandigheden hem ertoe. Afgezien van de politieke noodzaak is optreden in deze sector door een rekkelijke magistraat inmiddels mogelijk geworden ten gevolge van een aantal veranderingen die zich in zijn voordeel in de samenleving hebben voorgedaan: de aristocratische elite zit, met de langdurige steun van de Habsburgs-Spaanse monarchie, daarna van diverse stadhouders, van de Staten-Generaal en met name van de Staten van Holland, stevig op het kussen. De weg tot dit soort wetgeving is geplaveid: Utrecht kent al ruim een eeuw verordeningen die de traditionele gebruiken en kaders van de bevolking aangetast hebben en die op een individueel, werkzaam gedrag gericht zijn. Ook staan de overheid nu effectieve sanctiemiddelen ter beschikking. De officiële machtsmiddelen van de burgerij zijn systematisch ontmanteld: de gilden is hun politieke en militaire invloed in 1528 ontnomen; de burgerwacht is na haar wederoprichting in 1572 diverse malen gezuiverd (in 1593 en 1610) en uiteindelijk in 1610 gereorganiseerd, waarbij de leiding in handen van de magistraat kwam. Instituties met behulp waarvan de burgerij greep op het bestuur hoopte te krijgen, bleken zonder realiteitswaarde: alleen met steun van hooggeplaatste personen, zoals Willem van Oranje en de graaf van Leicester, boden eerst het calvinisme en later het instituut van de gereformeerde kerk een organisatiekader. Ook het huis van Oranje, waarin de burgerij herhaaldelijk vertrouwen stelde en waaraan zij actief steun gaf, zoals in 1618 en 1674, heeft uiteindelijk, met uitzondering van Willem van Oranje, steeds de zijde van de elite gekozen. De organisatiekaders en tradities van de bevolking zelf verliezen hun verenigingspotentieel: de buurtmaaltijden zijn al sinds 1552 in de tang genomen; de wetgeving op de voorreformatische feestdagen spreekt voor zichzelf; het economische systeem van 'zelfhulp', het langs de deuren gaan voor giften, is sinds 1623 in diskrediet

gebracht en geleidelijk aan vervangen door de bedeling van overheidswege en van de kerk.

Onder het stadhouderschap van Willem III worden de bestaande verordeningen nog wel herhaald. De weinige nieuwe wetgeving die geïntroduceerd wordt, heeft betrekking op de jongspelen en op onwelgevoelig gedrag op straat. In deze bestuursperiode neemt de wetgeving op het openbaar gedrag aanmerkelijk af. Duidt dit erop dat wetgeving op dit terrein niet langer zo nadrukkelijk nodig is, omdat de maatschappijvisie die de overheid al ruim een eeuw uitdraagt meer gemeengoed geworden is en het gedragspatroon van de brede laag van de bevolking zich heeft aangepast?

Al met al kunnen wij vaststellen dat in de onderzoeksperiode niet alleen een nieuw sociaal ethos vorm krijgt, maar ook een nieuwe arbeidsethiek. Deze ontwikkeling gaat hand in hand met de aristocratisering van de samenleving, die in Utrecht sinds 1528 officieel begunstigd wordt. In de bestuurlijke en maatschappelijke reorganisatie die dit proces met zich meebrengt, wordt een zekere mate van disciplineren van het gewone volk nagestreefd. De rekkelijke magistraat heeft in dezen minder armslag dan een precieze. Het calvinisme met zijn nadruk op individualiteit en soberheid⁷⁵ bevestigt en onderbouwt deze tendens. Sinds het midden van de zeventiende eeuw heeft de overheid voldoende machtsmiddelen om deze discipline af te dwingen.

Slotbeschouwing

Het blijft de vraag in wiens behoeften dit proces heeft voorzien – sloot de wetgeving met betrekking tot de buurmaaltijden bijvoorbeeld ook aan bij een wens die onder een deel van de buurtgemeenschap leefde? – en in hoeverre de overheid de bevolking een gedragspatroon kan opleggen dat met name in haar eigen levens- en maatschappijvisie past en dat, getuige de langdurige wetgeving, voor een deel van de bevolking vooral een aanpassing betekent. Welke repercussies roept een dergelijk beschavings-offensief op den duur op?

De kloof die al in aanleg in de Middeleeuwen tussen de stadselite en het gewone volk bestond, is in de loop van de zeventiende eeuw – in ieder geval volgens de terminologie van de wetgeving – geïnstitutionaliseerd. De beide cultuurpatronen bestaan wel naast elkaar, maar die van de gegoede stand is tot norm verheven. Wat dit proces voor invloed heeft gehad op de 'zelf'beleving, dat wil zeggen op de identiteit, het zelfrespect en het groepsbewustzijn, is een vraag die mijns inziens verder onderzoek waard is. Hoe dan ook: deze periode kenmerkt voor iedere betrokkene de aanvang van een hernieuwde bezinning op de eigen verantwoordelijkheid.

⁷⁵ Zie M. Weber, *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus*. Tübingen 1972, p. 122-123.

The development of legislation concerning public behaviour in the City of Utrecht in the years 1528 to 1713 illustrates the ever clearer expression of new social ethics. Core of this legislation was, on the one hand, an attack both on so-called 'unrestricted' ways of life, like neighbourhood-gatherings, festivals, etc., as well as on the institution that supported this life-style: the seemingly informal organisation of the neighbourhood itself; on the other hand, legislation favoured a way of life focussed on labour, being therefore less inclined to socially expressive gatherings (music and dance), but having a more individualistic, meditative outlook. This development entailed the need of disciplining society to a certain extent; a process that started in Utrecht from the time the city had been incorporated in the Habsburgian empire, after which event the city-elite officially came to power (1528).

The introduction of this life-style, together with other social changes, took at least a century and encountered a lot of social resistance on its way.

The data – being chronologically ordered both into the following categories: Sunday-observance, public festivals not institutionalized by the church (like carnival, the mayday, etc.), neighbourhood-meetings and informal street-gatherings (play, fight), as well as in the specific forms of public behaviour – show that legislation in this field generally developed through very careful proceedings, i.e. each step taken both in accordance with the actual social acceptance of the various forms of public behaviour, as well as in close relationship to the government's actual sociopolitical state of power.

Tabel IIa

periode	rubriek																				totaal	
	a	b	c	d	e	f	g	h	i	j	k	l	m	n	o	p	q	r	s	t		u
1528 - 1578		1									1											2
1578 - 1585																						/
1585 - 1588	2	1		1		1				1		1									7	
1588 - 1619	37		1		1	1		1	1	1	1	1	1					1			47	
1619 - 1651	33	4	2		5	9	3	9	9	7	9	7	2	4	1	1	1	1	1	1	110	
1651 - 1673	1	3	1		2	7	1	5	3	3	3	3	1	1	1	1	3		1	1	42	
1674 - 1703	4	5	4		6	5	4	5	5	8	5	4	4	4	4	4			4	4	83	
1703 - 1713																					/	
totaal	77	14	8	1	14	23	8	20	18	20	19	16	8	9	6	6	4	2	6	6	6	291

Toelichting op de rubrieken:

a	het uitoefenen van ambacht en nering op zondag	k	blasfemie
b	herbergbezoek op zondag	l	trommelslag
c	buurvergaderingen, -maaltijden en -spelen	m	het uithangen van kransen en daaronder dansen en zingen
d	wandelen	n	met koek voorstaan
e	kaats-, klos- en maliebaan; dans- en schermeschool	o	jaarmarkt
f	spelen met een werp-, schiet- of kegelaspect	p	koekhakken
g	knikkeren, bikkelen	q	scheltrekken
h	gokspelen	r	mommen
i	vergaderen tot vechten	s	pinxterbloem
j	gedrag in de kerk	t	de Sinterklaasverkoop
		u	tentoonstelling of verkoop van katholieke symbolen als het kruis

Tabel IIb

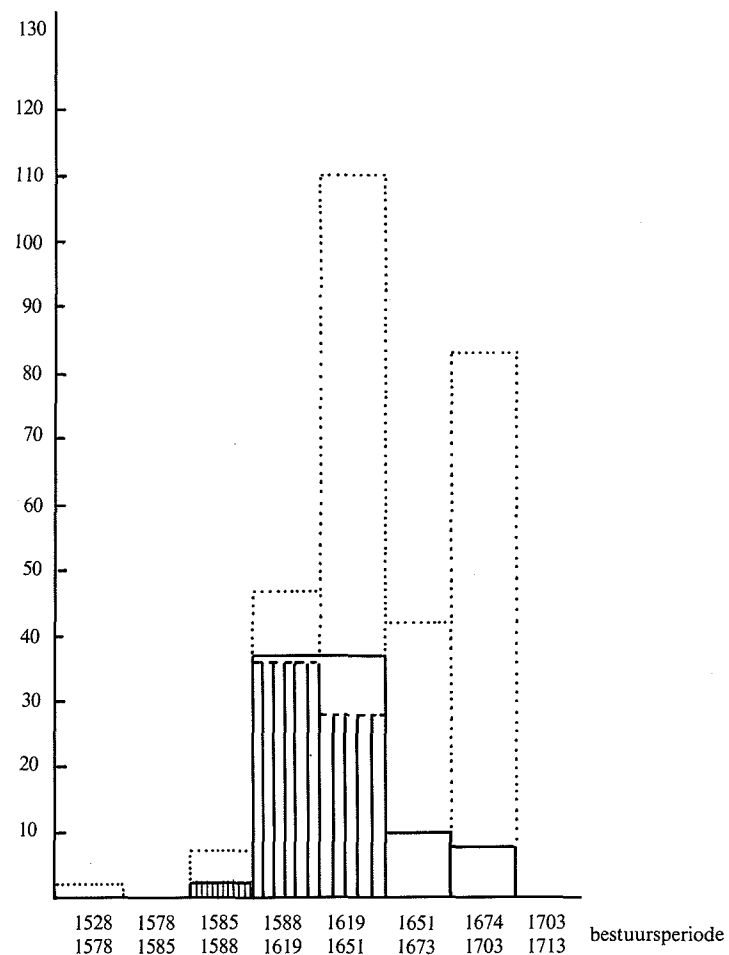
periode	rubrieken			
	a	b	c	d
1528 - 1578	/	/	/	2
1578 - 1585	/	/	/	/
1585 - 1588	2	/	2	7
1588 - 1619	36	1	37	47
1619 - 1651	28	9	37	110
1651 - 1673	/	10	10	42
1674 - 1702	/	8	8	83
1703 - 1713	/	/	/	/

Grafiek II

De wetgeving m.b.t. de zondag en de kerkelijk erkende feestdagen, uitgesplitst naar

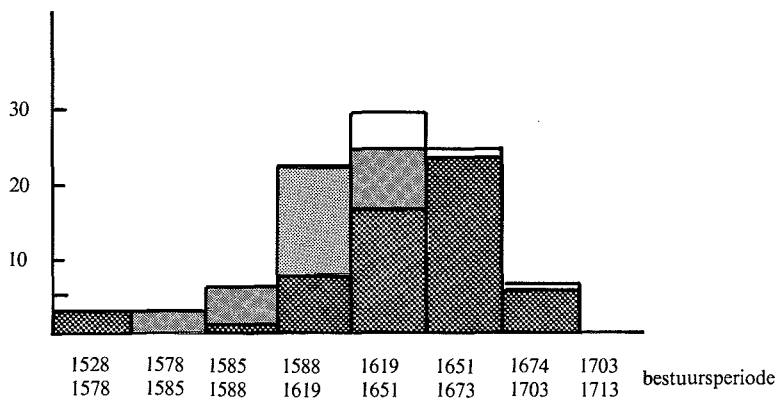
- a de wetgeving die betrekking heeft op de winkelsluiting op zon- en feestdagen
- b de wetgeving die betrekking heeft op openbaar gedrag
- c totaal aantal plakaten (zie tabel I)
- d totaal aantal rubrieken (zie tabel IIIa)

aantal

Bijlage 3

Grafiek III

- tP2-1 Totaal aantal plakaten dat betrekking heeft op bijeenkomsten, georganiseerd door de buurt.
- tP2-2 Totaal aantal plakaten, uitgevaardigd in verband met het gedrag in de kerk en/of op gewijde plaatsen.
- tP2-3 Totaal aantal plakaten dat betrekking heeft op nieuwe vormen van openbaar vermaak, zoals het maliespel, en van andere, nieuwe vormen van besloten vereniging, zoals de studentenvereniging.

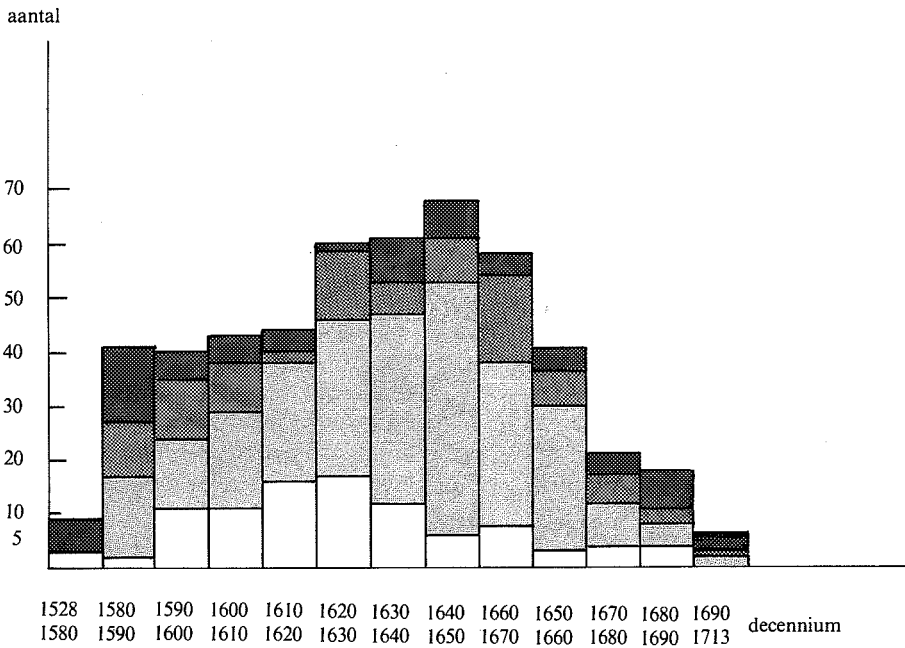
Tabel III

periode	tP2-1	tP2-2	tP2-3	tP2
1528 – 1578	3			3
1578 – 1585		3		3
1585 – 1588	1	5		6
1588 – 1619	7	15		22
1619 – 1651	16	8	5	29
1651 – 1673	23	1		24
1674 – 1703	5		1	6
1703 – 1713				
totaal	55	32	6	93

Grafiek I

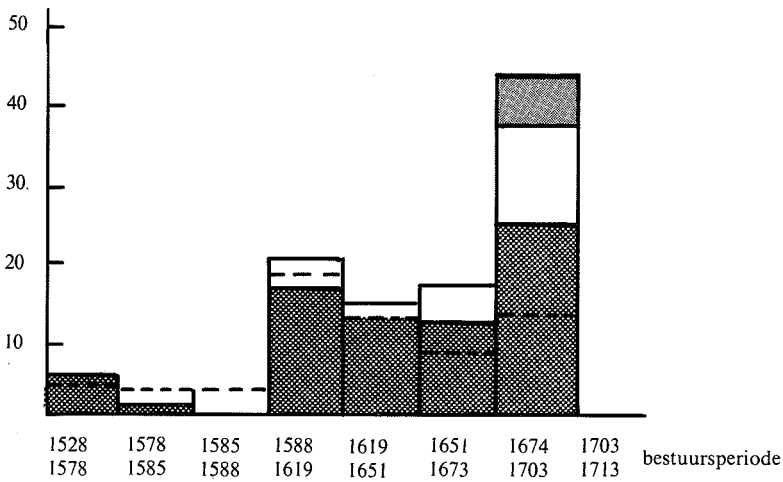
De wetgeving uitgesplitst naar:

- Ia zondagsviering en kerkelijk erkende feestdagen
- Ib openbare feesten van voorreformatorische oorsprong
- II sociaal verkeer in besloten verband
- III sociaal verkeer op de openbare weg of aan het water

- 1528-1578 De Habsburgs-Spaanse monarchie; een katholieke, aristocratische magistraat.
- 1578-1585 Het stadhouderschap van Willem van Oranje; een gematigd protestants bewind.
- 1585-1588 De zg Leicesterse tijd; een dogmatisch calvinistische regering, anti-Hollands, anti-aristocratisch.
- 1588-1618 Een aristocratische, rekkelijke, pro-Hollandse magistraat.
- 1618-1651 Een streng-rechtzinnige, aristocratische vroedschap.
- 1651-1672 Het eerste stadhouderloze tijdperk; een vrijzinnige, Hollands-georiënteerde, aristocratische magistraat.
- 1672-1673 De Franse bezetting.
- 1674-1703 Willem III stadhouder; een precieze, aristocratische vroedschap.
- 1703-1747 Het tweede stadhouderloze tijdperk; een precieze, aristocratische magistraat.

Grafiek IV

- totaal aantal plakkaten met betrekking tot gedrag op de openbare weg
- ▒ verordeningen met betrekking tot sport en spel, de rubrieken a, b, d en f
- verordeningen met betrekking tot uitgesproken baldadig gedrag, de rubrieken c, e en k
- ▣ verordeningen met betrekking tot openbaar gedrag dat niet onder bovengenoemde onderverdeling valt, de rubrieken g, h, i en j

Bijlage 1

Tabel I

periode	categorie				totaal
	Ia	Ib	II	III	
1528 – 1580	/	/	3	6	9
1580 – 1590	2	15	10	14	41
1590 – 1600	11	13	11	5	40
1600 – 1610	11	18	8	6	43
1610 – 1620	16	22	2	4	44
1620 – 1630	17	29	12	2	60
1630 – 1640	12	35	8	6	61
1640 – 1650	6	47	8	7	68
1650 – 1660	8	30	16	4	58
1660 – 1670	3	27	6	5	41
1670 – 1680	4	8	5	4	21
1680 – 1690	4	4	3	7	18
1690 – 1713	/	3	1	4	8
totaal	94	251	93	74	512
In percentages	18.4%	49%	18.2%	14.5%	

Bijlage 4

- a Zwemmen, 34 plakكاتen.
- b Behendigheidsspelen. Hieronder vallen kaatsen, kolven, kloot schieten, elteren, kegelen, slingeren en werpen met stenen en (sneeuw)ballen, schieten met bussen of bogen, bikkelen en knikkeren. In totaal 25 plakكاتen.
- c Baldadig gedrag eventueel uitlopend in vandalisme, zoals belletje trekken, de bel uit de deur trekken, op deuren of ramen slaan of kloppen, ramen ingooien, met trekleren stenen uit de straat trekken; 19 bepalingen.
- d Gokspelen, bestaande uit werp- of legpenningen aanleggen, dobbelen, kaarten, hutselen, de bock slaan, met koten of geld werpen; 13 bepalingen.
- e Vergadering tot stormen en vechten: bijeenkomsten waarin met houten stokken, roeden, stenen en geweer door de stad getrokken wordt om te stormen en te vechten; 11 bepalingen.
- f Muziek maken en mommen; 8 plakكاتen.
- g Geraas en getier; 4 bepalingen.
- h 'Onseedig' [onbetamelijk] gedrag, zoals 'zyn gevoeg doen op het Vreeburg'; 3 bepalingen.
- i Blasfemie; 2 bepalingen.
- j Ongeregeldheden; 1 plakkaat.
- k Spokerijen; 1 plakkaat.

Per bestuursperiode in tabel gebracht levert deze rubricering het volgende beeld op:

Tabel IV

periode	categorïe											totaal
	a	b	c	d	e	f	g	h	i	j	k	
1528 – 1578		2		1		4						7
1578 – 1585	3				2							5
1585 – 1588			1	1	3							5
1588 – 1619	12	5		3	4							24
1619 – 1651	11	2	3									16
1651 – 1673	5	2	3	1	1	2	1		1	1	1	18
1674 – 1703	3	14	12	7	1	2	3	3	1			46
1703 – 1713			1									1
totaal	34	25	20	13	11	8	4	3	2	1	1	122

Bijlage 5

'Publicatie, tegens ongeregelde personen, en die een ongebonden leven leyden', d.d. 3 juli 1661, GUP III, p.473-74.

'Borgemeesteren ende Vroedschap der Stad Utrecht, in ervaringe komende, dat door 't geboefte alhier veelsints de jeucht aanleydinge word gegeven tot leedig loopen, ende andere ongeregeldheyd, causerende 't selve verval van de familien, ende alsulks streckende tot groote beswaarnisse van der Armen-besorgers;

dat mede dikwils door bejaarde personen (selfs ook die bedeelinge zyn genietende), een ongebonden leven geleyd word in dronckenschap, gekyf, vloecken en sweeren, mitsgaders vechteryen daar uyt ontstaande; hebben tot voorkominge van dien, weder het tuchthuys alhier doen openen, ende ordre gestelt, ten eynde de genen, die men daar inne sal brengen, tot den arbeyt mogen worden gehouden.

Weshalve de ouders ende andere, die de sorge der kinderen bevolen is, wel scherpelyk by desen alsnog vermaant ende gewaarschout worden, deselve van 't bedelen te houden, ende op een goed handwerck te bestellen, die anders door de dienaars zullen worden opgehaalt, ende ten fine voorsz. in 't tuchthuys opgesloten;

gelyk mede gedaan zullen worden de jongens en meysjens, die langs de straat ende publicque plaatsen lopen vagabunderen, of hier ende daar dobbelen, of met de kaart spelen, of eenige moedwilligheyd bedryven.

Word nog wel ernstelyk verboden alle mans of vrouwspersonen van geringe conditie, ofte die algereets van den armen leven, herbergen te frequenteren, ofte haar te verlopen in 't drincken van stercken drank, als gebrandewynen of wateren, of dat men se anders in 't tuchthuys zal doen brengen ende bewaren, tot datse boven hare kost aldaar verdient zullen hebben de geltboete by den Ed. Gerechte t' arbitreren.

Die malkanderen komen t'injurieeren, qualyk toe te spreecken, of eenig buurgeruchte te maken, sal sulks by den gemelde Gerechte worden geinterdiceert op een seeckere geltboete, dewelcke zy komende te overtreden zullen hebben te verdienen als vooren.

De geene die voortaan komen te vechten, of met den anderen handgemeen te worden, of diergelyck yets anders te doen, daar op een geltboete is gestelt, ende door armoede deselve niet kunnen voldoen, sullen zulks boven de kost moeten met hare arbeyt overwinnen in 't voorsz. tuchthuys, onvermindert 't Placaat tegen de vechteryen ge maneert'.

Bijlage 6

In de wetgeving komt uit de formulering van de levensstijl van de gegoede stand een nieuw gedragspatroon naar voren dat er, afgezet tegen de vormen van ongewenst gedrag, als volgt uitziet:

Gewenst gedrag

Gerationaliseerde levenswijze: geen traditie of symbolen.

Nadruk op een leven van arbeid, 'ambacht en koopmanschap', en het door middel van arbeid voorzien in het eigen levensonderhoud.

Een geïndividualiseerde leefwijze, 'op zichzelf'.

Zuinig en spaarzaam.

Ingetogen gedrag op straat en in de kerk.

Meditatief.

Ingetogen vermaak, zoals in het branden der kaarsen, orgelspel en luistermuziek, het maliespel tot uiting komt.

Schaamtegevoel over het lichaam, zoals bij het zwemmen.

Ongewenst gedrag

Een traditionele levenswijze, waarvan vorm en ritme door de jaarfeesten, heiligendagen, en hoogtijdagen in de persoonlijke of sociale sfeer worden bepaald.

Werkritme bepaald door bovengenoemd patroon. Een 'ongebonden' leven van 'leegloopery en vagabundeeren' komt bovendien in tijden van economische crises veelvuldig voor. Daarnaast is er het systeem van het met hoogtijdagen langs de deuren gaan voor giften, etc.

Een sociale, gemeenschappelijke levenswijze

Royale geldbesteding bij de diverse gelegenheden, zoals de buurmaaltijden en -drinkerijen.

Naar buiten gericht gedrag.

Expressief, dynamisch, zoals in het muziekmaken en dansen.

Frequente, uitbundige feesten, waar de zinnen bevredigd worden door eten, drinken, muziek en dans.

Een meer accepterend beleven van het lichaam, in ieder geval wat naakt zwemmen betreft.